

THE SOURCES AND RESEARCH HISTORY OF THE TRADE ROUTES OF KHOREZM

Gulnaz Abdinayimovna Akimniyazova

Doctor of Philosophy (PhD) in History

Senior Lecturer at the Faculty of History

Ajiniyoz Nukus State Pedagogical Institute

Nukus, Uzbekistan

ABOUT ARTICLE

Key words: Khorezm, trade routes, caravan route, Arabic-Persian sources, archaeological-topographical research, international trade, economic and cultural relations, Middle Ages.

Received: 20.10.25

Accepted: 21.10.25

Published: 22.10.25

Abstract: The article analyzes the issues of the formation and development of trade routes in the Khorezm region based on written sources and archaeological-topographical research. During the study, information from Arabic-Persian historical and geographical literature—particularly from authors such as al-Istakhri, Ibn Hawqal, al-Maqdisi, Yaqut al-Hamawi, and Ibn Battuta—was re-examined using the method of scientific comparison. The article also highlights the importance of caravan routes in regional and international trade relations, as well as Khorezm's role in developing economic and cultural connections with Europe, the Near East, and the Volga region. By comparing written sources with new archaeological evidence, the article scientifically substantiates Khorezm's central position in the international trade system during the Middle Ages.

XORAZM SAVDO YO'LLARINING MANBALARI VA TADQIQOT TARIXI MASALASI

Gulnaz Abdinayimovna Akimniyazova

Tarix fanlari bo'yicha falsafa doktori

Tarix fakulteti katta o'qituvchisi

Ajiniyoz nomidagi Nukus Davlat Pedagogika Instituti

Nukus, O'zbekiston

MAQOLA HAQIDA

Kalit so'zlar: Xorazm, savdo yo'llari,

Annotatsiya: Maqolada Xorazm hududida

karvon yo'li, arab-fors manbalari, arxeologik-topografik tadqiqotlar, xalqaro savdo, iqtisodiy-madaniy aloqalar, O'rta asrlar.

savdo yo'llarining shakllanishi va rivojlanishi masalalari yozma manbalar hamda arxeologik-topografik tadqiqotlar asosida tahlil qilingan. Tadqiqot jarayonida arab-fors tarixiy-geografik adabiyoti, xususan al-Istahriy, Ibn Havqal, al-Maqdisiy, Yoqut Hamaviy, Ibn Battuta kabi mualliflarning ma'lumotlari ilmiy solishtirish usuli orqali qayta ko'rib chiqilgan. Shuningdek, karvon yo'llarining mintaqaviy va xalqaro savdo aloqalaridagi ahamiyati, Xorazmning Yevropa, Yaqin Sharq va Volga bo'yidagi davlatlar bilan iqtisodiy-madaniy aloqalarni rivojlantirishdagi o'rni yoritilgan. Maqolada yozma manbalar bilan yangi arxeologik dalillar o'zaro taqqoslanib, Xorazmning O'rta asrlarda xalqaro savdo tizimidagi markaziy mavqei ilmiy asoslangan.

ИСТОЧНИКИ И ИСТОРИЯ ИЗУЧЕНИЯ ТОРГОВЫХ ПУТЕЙ ХОРЕЗМА

Гульназ Абдинаимовна Акимниязова

Доктор философии (PhD) по истории

Старший преподаватель исторического факультета

Нукусского государственного педагогического института имени Ажинияза

Нукус, Узбекистан

О СТАТЬЕ

Ключевые слова: Хорезм, торговые пути, караванный путь, арабо-персидские источники, археолого-топографические исследования, международная торговля, экономико-культурные связи, Средние века.

Аннотация: В статье анализируются вопросы формирования и развития торговых путей на территории Хорезма на основе письменных источников и археолого-топографических исследований. В ходе исследования были заново пересмотрены сведения арабо-персидской историко-географической литературы, в частности таких авторов, как аль-Истахри, Ибн Хаукаль, аль-Макдиси, Якут аль-Хамави и Ибн Баттута, с использованием метода научного сопоставления. Также освещается значение караванных путей в региональных и международных торговых связях, а также роль Хорезма в развитии экономико-культурных отношений с Европой, Ближним Востоком и странами Поволжья. Сопоставление письменных источников с новыми археологическими данными позволило научно обосновать центральное положение Хорезма в международной торговой системе в Средние века.

Kirish. O'rta asr Xorazmning hunarmandchilik-savdo markazlarini o'rganish tarixi, avvalo, yozma manbalarni va arxeologik-topografik tadqiqotlarni o'rganish bilan chambarchas bog'liqdir. Mintaqa shaharlarining tarixini tadqiq etishda X–XIV asrlardagi arab-fors adabiyoti muhim ahamiyatga ega. Bu adabiyot mualliflari o'sha tarixiy davrlarning bevosita guvohlari bo'lgan yoki o'tmish kunlarning guvohlari tomonidan tuzilgan manbalardan foydalanib asarlar yozgan. O'rta asr arab-fors adabiyotida tarixiy-geografik ma'lumotlardan tashqari, Markaziy Osiyo, Yaqin Sharq xalqlari, davlatlari va hunarmandchilik-savdo markazlari, jumladan Xorazm shaharlari haqida qimmatli ma'lumotlar mavjud.

Arab-fors tilida ijod qilgan mualliflar orasida Ibn Xurdodbex, al-Istahriy, Ibn Havqal, al-Maqdisiy, "Hudud al-Olam" asarining noma'lum muallifi, Yoqut Hamaviy, Ibn al-Asir va boshqalar asarlarini alohida ta'kidlash lozim. Biz o'z tadqiqotimizda ushbu mualliflarning Xorazm savdo yo'llari haqidagi ma'lumotlarini yangi arxeologik izlanishlar natijalari bilan solishtirdik.

Hozirgi vaqtda arab va fors tarixchilari, geograflarining asarlari yevropa va turkiy tillarga tarjima qilingan. Ularga turli davrlarda V.V. Bartold, S.L. Volin, A.A. Romaskevich, A.Yu. Yakubovskiy va boshqa olimlar murojaat qilganlar.

Arablar Markaziy Osiyoga kirib kelganidan keyin kuzatilgan ijtimoiy hayot, iqtisodiyot va madaniyatning jadal rivojlanishi shaharlarning o'sishi, mintaqalar o'rtasida kommunikatsiyalarning kengayishi va yangi savdo yo'llarining shakllanishini tezlashtirdi. O'rta asr manbalarida Xorazmdagi aholi punktlari orasidagi karvon yo'llari va ularning masofalari tasvirlanadi. Masalan, al-Istahriyning 830–833-yillarda yozilgan "Kitob masolik al-mamalik" ("Mamlakatlar yo'llari kitobi") asarida Amudaryoning quyi oqimidagi shahar madaniyati ob'ektlari keltiriladi: Xorazmning bosh shahri – Jurjoniya (Gurganj), undan keyin ahamiyatiga ko'ra Xiva, Xazarasp, Xushmisan, Ardaxushmisan, Nuzvar, Kardarankhosh, Safardoz, Darg'on, Dardjash, Kurder, Barategin qishlog'i, Mazminiya, Mazdahkon tilga olinadi. Xorazmning poytaxti Jurjon ilk arab manbalarida "viloyatning eng katta shahri" sifatida tez-tez tilga olinadi.

Ibn Havqalning X asrda yozilgan "Kitob al-masolik va-l-mamalik" asarida biz tadqiq qilayotgan mintaqa haqida ma'lumotlar oz, ammo u keltirgan dalillar boshqa mualliflarning ma'lumotlarini qisman takrorlaydi. Biroq unda Xorazmning qadimgi poytaxti Dardjash (vaqt og'irligidan yo'qolgan) hamda Qas (Kiyat) haqida ma'lumotlar bor. Ibn Havqal boshqa mualliflardan farqli o'laroq yangi poytaxt haqida tarixiy-topografik ma'lumotlarni beradi. Xususan, Qas shahrida qal'a, shahriston (ichki shahar), jome masjid, zindon (qamoqxona), shaharni kesib o'tuvchi Jardur kanali va bozor mavjudligini yozadi. Ibn Havqalning xabariga ko'ra, shahar savdo yo'lida joylashgan bo'lib, "bozorlari obod, savdosi mo'l va jonli" bo'lgan.

Al-Maqdisiyning 985–1000-yillarda yozilgan “Ahsan at-taqasim fi ma’rifat al-aqolim” (“Iqlimlarni bilishda eng yaxshi taqsimot”) asarida musulmon dunyosi haqidagi boshqa ma’lumotlar qatorida Xorazmga ham katta o‘rin berilgan, unda 33 ta shahar va qishloqlar ro‘yxati hamda import-eksport qilinadigan tovarlar assortimenti keltirilgan. Bundan tashqari, asarda yo‘llar, shaharlarning topografiyasi, aholining tarkibi va turmush tarzi haqida qaydlar mavjud. Xususan, u “Jurjon – Xurosonga qarashli bosh shahar” deya ta’riflaydi. Zamahshar, Jigerbent, Jaz, Jit (Puljay) orqali “katta yo‘l” (karvon yo‘li) o‘tganini bildiradi. Bu holat Xorazmga mo‘g‘ullar istilosidan avvalgi davrda ham “g‘uzlar va turklar, shuningdek, Yevrosiyaning uzoq hududlari bilan savdo qiluvchi joy” bo‘lish imkonini bergan. Aynan al-Maqdisiy boshqa o‘rta asr mualliflaridan farqli o‘laroq Xorazmning savdo mahsulotlari bo‘yicha batafsil ro‘yxat tuzgan. Uning qaydicha, Xorazm asosiy tranzit punkt sifatida Volga Bulg‘oriyasi (X–XIII asrlar) bilan savdo qilgan va 27 turdagi xorijiy tovarlarni olgan. Bu foydali savdo Yevropaning sharqiy hududlari bilan karvon yo‘lining mavjudligi tufayli amalga oshirilgan.

982-yilda yozilgan birinchi forsiy anonim geografik asar – “Hudud al-Olam” (“Olam chegaralari”)da ham Xorazmning asosiy savdo shaharlariga oid ma’lumotlar mavjud. Bu asarda Qas va Gurganj batafsil tasvirlangan bo‘lib, ular “g‘uz Turkistoniga kirish darvozasi, savdogarlar to‘planadigan joy” sifatida qayd etilgan. Demak, bu poytaxt shaharlari o‘rta asrlarda turkiy dunyo bilan karvon yo‘li bo‘yida joylashgan edi.

Xorazm savdo yo‘llari haqidagi ma’lumotlar Yoqut al-Hamaviyning “Mu’jam al-buldan” (“Mamlakatlar lug‘ati”), Ibn Battutaning “Tuhfat an-nuzzar fi g‘araib al-asfar” (“Sayohatlarda ko‘rilgan shaharlardagi ajibotlar sovg‘asi”), Ibn Arabshohning “Ajoib al-maqdur fi axbori Timurlik” (“Taqdirda yozilgan Timurlik xabarlaridagi mo‘jizalar”), Shihobiddin al-Omarining “Kitob masolik al-absor va mamolik al-absor” (“Turli mamlakatlarga nazarlar yo‘llari”) va boshqa asarlarda ham uchraydi. Bu asarlar mo‘g‘ullar hukmronligi davrida (XIII–XIV asrlar) yozilgan. Ularning mualliflariga mo‘g‘ullarga bo‘ysunuvchi mahalliy sultonlar, xonlar va ilxonlar homiylik qilgan. Shunga qaramay, ularda musulmon tarixiy-geografik adabiyoti ruhi va ta’siri mavjud. Keltirilgan asarlarda Xorazmning iqtisodiyoti, madaniyati, savdosi va kundalik hayotning boshqa jabhalari haqida ko‘plab ma’lumotlarni uchratish mumkin. Xususan, ularda Sharqiy Yevropadan Xorazmga olib boruvchi karvon yo‘li, Movarounnahrda esa “Se-poya” yo‘li mavjudligi qayd etiladi. Bu yo‘lning mavjudligi haqida Nizomiddin Shomiy va Sharafiddin Ali Yazdiy (“Zafarnoma”) guvohlik beradilar. Ushbu mualliflar asarlarida Amir Temur birinchi (1372-y.) va uchinchi (1375-y.) Xorazm yurishlarida, Qizilqumning janubi-g‘arbiy qismidagi og‘ir o‘tishlardan qochib, o‘z qo‘shinlarini harakatlantirish uchun eng sinovdan o‘tgan yo‘l — “Siboya” nomi bilan mashhur karvon yo‘lini tanlaganligi qayd etiladi.

Bu yo'ning asosiy punktlari Buxoro–Vabkent–Seboya–Kiyat bo'lgan. Arxeologik tadqiqotlarga ko'ra, VII–VIII asrlar va XIII–XIV asrlarda mazkur punktlar orasida hozirgi Jangeldi qishlog'i (Tag-adak, Xalat) yonida shahar xarobalari va Se-poye manzili joylashgan bo'lgan. Ibn Battutaning ma'lumotiga ko'ra, bu o'tish cho'llarda o'n sakkiz kunlik yo'l bo'lib, biroq oraliq punktlar (Vabkent, xaroba shahar va Se-poye manzili) tufayli karvon yo'li sifatida foydalanilgan. Ushbu yo'ning bir tarmog'i Uch uchak (Se-poye) balandligi yonidan ajralib chiqib, Qorako'l, Kukurtli va Farob orqali Buxoroga borilgan.

Shunday qilib, yozma manbalarni tahlil qilish Buxorodan Xorazmga boruvchi, Qizilqumning janubi-g'arbiy noqulay hududlaridan o'tuvchi savdo yo'lining mavjud bo'lganligini ko'rsatadi. Buyuk Xorazmshohlar davrida (XI–XIII asrlar) bu yo'l obod qilinib, karvonsaroylar qurilgan.

Yozma manbalar ma'lumotlariga ko'ra, Xorazm–Ustyurt–Quyi Volga karvon yo'li muhim ahamiyat kasb etgan. Misr sultoni elchilari Ibn Fadlon boshchiligida 922-yilda Volga Bulg'oriyasiga yo'l olayotganda aynan shu yo'ldan o'tganlar [Sayohat...1939. B.55–57]. Bu yo'ning ahamiyati XIII–XIV asrlarda yanada ortdi. Plano Karpini (1240-y.), Polo oilasi a'zolari (Nikolo, Maffeo, Marko – 1254, 1271-yillar) va boshqa manbalarga ko'ra, bu yo'l juda jonli bo'lgan. Marokashlik sayyoh Ibn Battuta ma'lumotlari ularning guvohliklarini to'ldiradi. Bu yo'l Buyuk Ipak yo'lining shimoliy yo'nalishlaridan biri edi. Jovanni Montekorvino esa bu yo'ning qulayliklarini qayd etib, "Oltin O'rda yo'lga kelsak, bu eng qisqa va xavfsiz yo'l" deb yozgan [Svet. B.39]. Ushbu yo'l qisman aralash bo'lib, savdogarlar yo'ning bir qismini suv yo'li (Volga va Kaspiy orqali), bir qismini esa quruqlikdan (Ustyurt orqali Urganchga) bosib o'tganlar.

Shunday qilib, yozma manbalar o'rta asrlarda Xorazmda karvon yo'llari tizimi va xalqaro madaniy-iqtisodiy aloqalar mavjud bo'lganligini tasdiqlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Материалы по истории туркмен и Туркмении. Т.1 М. :-Л 1939
2. После Марко Пол. путешествия западных чужеземцев в страны трех Индии. М.Наука.1968
3. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. В Тизенгаузена. Т.1- СПб, 1884.
4. Толстов С.П. Древний Хорезм. Опыт историко- археологического исследования. М.: МГУ, 1948
5. Шарофуддин Аи Йазди. Зафарнома. Тошкент 1997